

Tüskés Gábor

JANZENIZMUS, FELVILÁGOSODÁS, EMLÉKIRAT

Zolnai Béla és Hopp Lajos emlékének

Az utóbbi húsz évben jelentős elmozdulások mentek végbe a janzenizmus nemzetközi, azon belül elsősorban francia, angol és német kutatásának szemléletében, módszertanában.¹ Különösen érvényes ez a megállapítás a mozgalom 18. századi történetével, eszme-, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásaival, a janzenizmus és a felvilágosodás viszonyával kapcsolatos vizsgálatokra.² A források egy része ugyan régóta rendelkezésre áll nyomtatásban, ezeket azonban gyakran figyelmen kívül hagyták, vagy csupán szűkebb, egyház-, vallás- vagy kegyességtörténeti nézőpontból, a tágabb összefüggések nélkül, nem objektív módon értékelték. Ráadásul számos új, eddig teljesen ismeretlen forrást adtak ki és értelmeztek az utóbbi két évtizedben, s ezzel új kérdések léptek az előtérbe. Bekövetkezett a kutatás nagymértékű specializálódása, s a hagyományos témák, mint pl. a janzenizmus és a jezsuiták viszonya, a mozgalom egyházon belüli szerepe, jórészt a háttérbe szorultak. A francia történettudomány, társadalom-, mentalitás- és eszmetörténet mára végleg meghaladni látszik a részben a janzenizmus 18. vagy 19. századi megítélésére visszanyúló, itt-ott azonban még az 1970-es, 80-as években is továbbélő álláspontokat. Így például az *Unigenitus* bulla nyomán kibontakozott összetűzéseket az egyik korabeli nézet képviselői minden idők legsúlyosabb egyházon belüli konfliktusaként értékelték; mások, köztük Montesquieu és Voltaire, csupán teológusok belső vitájának tekintették, s hevesen bírálták mindkét tábor.³

Az újabb kutatások egy térben és időben rendkívül tagolt, folyamatosan változó, különbözőző törekvéseket magában foglaló, komplex jelenségegyüttesnek tekintik a mozgalmat, amely nem egyszerűsíthető a kegyelemtan körüli vitákra, s a „janzenizmus” fogalmával szemben előnyben részesítik a „janzenizmusok”, a „Port-Royal körüli csoport” és a „kereszténység augustinusi modelljének 17. századi változata” kifejezések használatát. E kutatások tükrében ma már egyértelműen túlhaladottnak tekinthető például a janzenizmus 18. századi szakaszának bizonyos megnyilvánulásait „hanyatlásként”, „lefokozódásként” (*jansénisme dégradé*) értékelő, Sainte-Beuve egyik tézisére visszanyúló

¹ Néhány újabb tanulmány: MONIQUE COTTRET, *La querelle janséniste = Histoire du christianisme des origines à nos jours*, sous la dir. de MARC VENARD, Paris, 1997, 351–407; WILLIAM DOYLE, *Jansenism: Catholic Resistance to Authority from the Reformation to the French Revolution*, New York, London, 2000; Marie-José MICHEL, *Jansénisme et Paris 1640–1730*, Paris, 2000.; – A kutatásban nyújtott segítségükért a következő kollégáknak tartozom köszönettel: Jean Garapon, Simon Icard, Knapp Éva, Kovács Eszter, Jean Lesaulnier, Wolfgang Mager. A tanulmányhoz fűzött megjegyzéseit Penke Olgának, Ferenczi Lászlónak és Vörös Imrénnek köszönöm.

² Vö. pl. Jean DELUMEAU, Monique COTTRET, *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris, 1996, 205–245.

³ Monique COTTRET, *Jansénismes et Lumières. Pour un autre XVIIIe siècle*, Paris, 1998, 53–60; VOLTAIRE, *Le siècle de Louis XIV*, éd. René POMEAU, Paris, 1987, 1063–1088. A Voltaire-mű XXXVII. janzenizmusról szóló fejezetét BENYÁK Bernát 1769-ben Nagykárolyban fordította magyarra, *Termio de Jansenismo* címmel. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Manuscripta nostrorum c. fasc., 35. sz. Vö. GERENCSÉR István, *A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák*, Bp., 1943, 37; VÖRÖS Imre, *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordításirodalmunk történetéből*, Bp., 1987, 49, 55–59. – Ma már tudjuk, hogy a francia jezsuiták és janzenisták ellentétét nem lehet pusztán teljes szembenállásként jellemezni. A gallikán törekvések a 17–18. század fordulóján megjelentek a Jézus Társasága francia rendtartományában is.

koncepció és a janzenizmust sommásan „a keresztény hit és élet reakciós modelljének” tekintő elképzelés.⁴ Az elemzések egyik közös kiindulópontja, hogy a felvilágosodás fogalma nem határozható meg pusztán a karteziánus racionalizmushoz vagy a természetfelfogás gyökeres átalakulásához igazodva, s meddőknek tekinthető a 18. században egymást követő korszakok eszméi, tudati attitűdjéi közötti „egység vagy haladásról”, „törés vagy folytonosságról” hosszú ideig folytatott vita.

Az elmúlt két évtizedben a kutatás alapvetően interdiszciplináris jellegűvé és nemzetközivé vált, s fokozott figyelmet fordított például a janzenizmus és a korabeli teológiai, kegyességi irányzatok (pl. pietizmus, puritanizmus, quietizmus) viszonyára, a kora újkori vallási megújulás felekezeti közötti és fölötti aspektusaira, a nemzetközi kölcsönhatásokra, a mozgalom Port-Royalon kívüli központjaira és befolyására a filozófia, erkölcs, politika, művészetek és a nyelv területén.⁵ Átfogó kutatástörténeti áttekintések készültek,⁶ s *Univers Port-Royal* címmel 2002-ben új könyvsorozat indult, melyben kritikai szövegkiadások épp úgy helyet kapnak, mint eddig ismeretlen forrásokat modern szemlélettel feldolgozó monográfiák és tanulmánygyűjtemények. Ma már pontosan látható, hogy a janzenizmus nem csupán erkölcsi értékrendet, teológiai elképzeléseket, kegyességi, egyházi és nevelési mintákat közvetített, hanem művelődési és kulturális programot, politikai és nemzetszemléletet, történelemfilozófiát, állambölcseletet, antropológiát, egyéni és közösségi identitást is kínált az elit egyházi és világi értelmiségnek. Több alkalommal áthatotta az arisztokrácia legfelső köreit, s nemcsak a 17., de a 18. századnak is az egyik állandó kulturális és politikai tényezője volt Franciaországban. A janzenista világmagyarázat, antropológia és magatartásmódel beépült a világi személyek és intézmények egy részének életébe, tevékenységébe és nézeteibe, s elősegítette a felekezeti határok elmozdulását. Hozzájárult a királyi és az egyházi hatalom deszakralizálásához, hatott egy új, a rendi és regionális különbségeken felülemelkedő nemzettudat kifejlődésére, s jelentős, ma még csak részben ismert szerepet játszott az elvilágiasodási folyamatban.⁷

Teret nyert a felfogás, mely szerint az *Unigenitus* bulla körüli, több évtizedes, a század második felére is áthúzódó harc – a tridenti zsinat utáni egyházszervezet és az abszolút monarchia legitimizálásának megkérdőjelezésével – nem elhanyagolható szerepet játszott az egyházi és társadalmi rend alapjairól XIV. Lajos halála után kibontakozó vitában, hozzájárult egy kritikai szemléletű nyilvánosság keletkezéséhez, s közvetve ösztönözte a modern alkotmányosság létrejöttét.⁸ A janzenizmus azzal, hogy támadta az egyházi hierarchia tekintélyét, elismerte a személyiség értékét, és társadalmi, kulturális téren is igyekezett érvényesíteni felfogását a kereszténységről, a pietizmushoz részben hasonló módon ugyanabba az irányba hatott, mint a teljesen más forrásokból táplálkozó felvilágosodás – annak ellenére, hogy a két eszmerendszer a bölcseleti alapok tekintetében kizárta egymást. Jelentősen

⁴ Robert MANDROU, *Les écrits mystiques de François II. Rákóczi*, Nouvelles études hongroises, 12(1977), 239–241; Leszek KOLAKOWSKI, *Isten nem adósunk semmivel: Néhány megjegyzés Pascal hitéről és a janzenizmusról*, ford. LISKA Endre, Bp., 2000, 8, 150, 164–177.

⁵ *Jansénisme et puritanisme*, sous la dir. de Bernard COTTRET, Monique COTTRET et Marie-José MICHEL, Paris, 2002; *Le jansénisme et l'Europe. Actes du colloque international organisé à l'Université de Luxembourg, les 8, 9 et 10 novembre 2007*. Textes édités avec répertoire bibliographique et index par Raymond BAUSTERT, Tübingen, 2007; NICOLAS LYON-CAEN, *La boîte à Perrette: Le jansénisme parisien au XVIIIe siècle*, Paris, 2010. – Janzenizmus és quietizmus viszonyának megértéséhez közelebb vihet a janzenisták és a jezsuiták heves ellenfelei közé tartozó, quietista Fénelon *Télemaque*-ja magyarországi recepciójának átfogó esztörténeti feldolgozása. Vö. VÖRÖS, *Fejezetek* (3. jegyzet), 70–91.

⁶ Jean-Louis QUANTIN, *Port-Royal et le jansénisme du XVIIe siècle dans l'historiographie depuis Sainte-Beuve*, *Chroniques de Port-Royal*, 49 (2000), 87–119; Catherine MAIRE, *De Port-Royal au jansénisme: le XVIIIe siècle*, *Chroniques de Port-Royal*, 49(2000), 135–152.

⁷ René TAVENAU, *La vie quotidienne des jansénistes aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1973.

⁸ Catherine MAIRE, *De la cause de Dieu à la Cause de la Nation: Le jansénisme au XVIIIe siècle*, Paris, 1998; Uő., *Deux modèles en discussion, Le débat*, 130(2004), 2, 133–153; Dale K. Van Kley, *Les origines religieuses de la Révolution française, 1560–1791*, Paris, 2002; Uő., *Sur les sources religieuses et politiques de la Révolution française*, *Commentaires*, 27(2004/2005), n° 108, 893–914.

felértékelődött a janzenista teológiai és nevelési elképzelések társadalmi szerepe, mivel összefüggés mutatható ki az egyén kiválasztottságát hangsúlyozó janzenista kegyelem- és megigazulás-koncepció, egy elsősorban műveltségen alapuló, új típusú társadalmi elit létrehozását célzó, janzenista eszméken nyugvó pedagógia és a rendi tagozódással szemben a polgárság felső rétegének (*les notables*) vezető szerepét középpontba állító társadalomfelfogás kialakulása között.⁹ Született olyan látványos, a tágabb kontextust azonban figyelmen kívül hagyó hipotézis is, mely szerint a gallikán egyház válsága és a királyi hatalom ezzel egy időben bekövetkezett tekintélyvesztése lényegében a janzenisták figurista bibliaértelmezésének térhódítására lenne visszavezethető.¹⁰ Az abszolút monarchia 18. századi tekintélyvesztésének vallási összetevőire és a janzenizmus politikai dinamikájára irányuló kérdéseket alighanem továbbra is nyitottnak kell tekintenünk.¹¹

Mindezek a kutatási eredmények Magyarországon jórészt reflektálatlanul maradtak, annak ellenére, hogy új felismerésekkel szolgálhatnak például a janzenizmus magyar vonatkozásainak, azon belül II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen irodalmi munkásságának, társadalmi, politikai, erkölcsi és vallási nézeteinek jobb megértéséhez. Zolnai Béla úttörő kutatásainak eredményei máig megkerülhetetlenek, a régebbi magyar szakirodalom némely megállapítása, szellemtörténeti és marxista látásmódja azonban ma már nem állja meg a helyét.¹² Köpeczi Béla¹³ és Hopp Lajos¹⁴ publikációi óta csak néhány tanulmány és egy disszertáció készült a janzenizmus magyarországi jelenlétéről, s különös, hogy a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*ban csupán a „Pótlások” között található egy rövid „janzenizmus” címszó.¹⁵ Szinte semmit nem tudunk a mozgalom 17. századi magyarországi ismertségéről, s – néhány kivételtől eltekintve – hiányzik a 17–18. századi

⁹ Wolfgang MAGER, *Jansenistische Erziehung und die Entstehung des modernen Individuums = Im Spannungsfeld von Staat und Kirche: „Minderheiten” und „Erziehung” im deutsch-französischen Gesellschaftsvergleich 16.–18. Jahrhundert*, hg. Heinz SCHILLING, Marie-Antoinette GROSS, Berlin, 2003, 313–355.

¹⁰ MAIRE, *De la cause...*, i. m., (8. jegyzet).

¹¹ *Jansénisme et politique*, éd. René TAVENAU, Paris, 1965; Françoise HILDESHEIMER, *Richelieu et le jansénisme, ou ce que l'attrition veut dire = Jansenismus, Quietismus, Pietismus*, hg. Hartmut LEHMANN, Hans-Jürgen SCHRADER, Heinz SCHILLING, Göttingen, 2002, 11–39.

¹² Így pl. ZOLNAI Béla, *Magyar janzenisták*, Minerva, 3(1924), 66–97; 4(1925), 10–40, 129–164; Uő., *A janzenista Rákóczi*, Széphalom, 1(1927), 177–181, 266–288; Uő., *L'état actuel des recherches sur le jansénisme en Europe centrale = Actes du VIIIe Congrès international des sciences historiques Zurich, 1938*, I, Paris, 1938, 276–281; Uő., *A janzenizmus kutatása Középeurópában*, I, Kolozsvár, 1944; Uő., *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus = Deutsch-slawische Wechselbeziehungen in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze* [E. Winter zum 60. Geburtstag dargebracht], Red. Joachim TETZNER, Vorrede Hans Holm BIELFELD, Berlin, 1956, 107–156; TORDAI Zádor, *A rodostói janzenizmus = BALÁZS Sándor és mások, Filozófiai tanulmányok*, Bukarest, 1957, 239–257; ROSDY Pál, *A janzenizmus a legújabb teológiai megvilágításban = Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1980, 307–310. ZOLNAI Béla 1944-ben sürgette a püspöki székhelyek, egyházi könyvtárak, publikációs központok és a papképzés janzenista vonatkozásainak, valamint a holland, belga, német, itáliai és bécsi közvetítés szerepének módszeres feltárását. ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása*, i. m., 7–72, 86. Mikes és a janzenizmus kapcsolataira Gragger Róbert utalt elsőként. GRAGGER Róbert, *Mikes forrásaihoz*, EphK, 1911, 709–710.

¹³ Így pl. KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*, Bp., 1991.

¹⁴ Így pl. HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., 2002.

¹⁵ Így pl. BERECS Ágnes, *A kései janzenizmus és hatása Magyarországon: Louis Racine vallásbölcseleti poemája és magyar fordítása*, MKsz, 109(1993), 279–291; LUKÁCS Olga, *A janzenizmus református szemmel, Református Szemle* (Kolozsvár), 1995, 359–365; BERECS Ágnes, *A janzenizmus hatása Magyarországon Ráday Gedeon könyvtárának teológiai állománya tükrében*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 10(2002), 105–132; Uő., *A janzenizmus és a protestáns magyar lelkeszettség a 18. században*, Credo, 2005/1–2, 90–100; Uő., *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, Dissz. Szeged, 2006 (http://doktori.bibl.u-szeged.hu/273/1/de_2855.pdf); BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 107–112; TÓTH Ferenc, *Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben*, MKsz, 115(1999), 82–91; TÜSKÉS Gábor, *II. Rákóczi Ferenc meditációi = Tüskés Gábor, KNAPP Éva, Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., 2002, 150–196; Gábor TÜSKÉS, *Une exégèse janséniste oubliée de la fin du XVIIIe siècle. (Un chapitre de l'histoire de la littérature française traduite en hongrois)*, Neohelicon, 29(2002), 2, 39–62; Dieter BREUER, *Frömmigkeit im Exil: Religiöse Sinnsuche in den Briefen aus der Türkei von Kelemen Mikes = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, hg. Gábor Tüskés, unter Mitarbeit von Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern, Berlin, 2012, 85–96; *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor, XIII. Vízkeleti-kódex–Zsomori. Pótlás*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 2012, 384–385.

magyarországi könyvtárak janzenista anyagának Zolnai Béla 1944-es kísérletén túlmutató, módszeres számbavétele.¹⁶

Tudjuk, hogy az *Unigenitus*-vita első, rendkívül heves szakaszának idején Rákóczi és Mikes Franciaországban tartózkodott. Rákóczi a janzenistákhoz közel álló grosbois-i kamalduli kolostor környezetében kezdte meg a *Confessio peccatoris* írását, benne több janzenista inspirációjú elmélkedéssel. Ekkor vetette papírra *Emlékiratait*, s az intenzív francia kapcsolatok, a kapott könyvek és folyóiratok révén Törökországban is értesülhetett a vita újabb fejleményeiről. Az egyházi cenzori jelentések, melyek Rákóczi ma csupán cím szerint ismert, *Soliloquia in forma meditationum adventus Domini diebus* c. kéziratáról 1719-ben készültek, közvetve utalnak a munka janzenista „eltévlyedéseire”.¹⁷ Az *Unigenitus*-vita magyarországi recepciójának története, mely nem független a felvilágosodástól, jórészt feltáratlan, s hiányzik a 18. századi augustinizmus és a század végi osztrák–magyar janzenizmus-vita modern szemléletű feldolgozása.¹⁸

A rodostói könyvtárjegyzék eddig azonosítatlan tételeinek közelmúltban elvégzett meghatározása tovább növelte a janzenista művek számát,¹⁹ de a sárospataki és a rodostói könyvtár janzenista anyagának, Rákóczi és Mikes művei janzenista vonatkozásainak feltárása, értékelése sem tekinthető befejezettnek.²⁰ A janzenista eszméket Rákóczi és Mikes – Zolnai Béla szerint – Párizsban ismerték meg, „Erdélyből nem hozhatták magukkal”,²¹ aminek Rákóczi esetében ellentmond a sárospataki Rákóczi-könyvtár 1701-es jegyzékének két, eddig figyelmen kívül hagyott janzenista tétele.²² Pascal emlegetése Rákóczi vallásos művei kapcsán a korábbi szakirodalom ismétlődő motívuma,²³ a kérdést azonban nem vizsgálták meg alaposan. A 2011. évi nemzetközi Mikes-konferencia köszöntőjében Szörényi László a 207. levél egy, a Mikes kritikai kiadásban nem regisztrált, szoros gondolati párhuzamának felmutatásával felvetette a kérdést: ismerhette-e Mikes Pascalt?²⁴ A kérdés ma is nyitott, s – különös tekintettel a Rákóczi halála utáni levelek elkomoruló

¹⁶ ZOLNAI, *A janzenizmus...*, i. m., (12. jegyzet), 86–186.

¹⁷ VIZKELETY András, *II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseiről készült egyházi cenzori jelentések*, ItK, 65(1961), 204–216.

¹⁸ Vö. ZOLNAI, *Magyar janzenisták*, i. m., (12. jegyzet), 129–142. Az *Unigenitus*-vita magyarországi recepciójával kapcsolatos szórványos adatokat említ: ZOLNAI, *A janzenizmus...*, i. m., (12. jegyzet), 40, 86–87.

¹⁹ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A rodostói Rákóczi-könyvtár új rekonstrukciós kísérlete*, a jelen kötetben: 255–279.

²⁰ Vö. pl. ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*, Bp., 1926; HOPP Lajos, *Mikes-fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából*, MKSz, 102(1986), 283–294; KÖPECZI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtárai*, Erdélyi Tükör, 3(1991), december, 3. sz., 16–17; TÓTH Ferenc, „Habent sua fata libelli”: D’Andrezel vicomte könyvei és Mikes Kelemen, Vasí Szemle, 62(2008), 760–773.

²¹ ZOLNAI, *Magyar janzenisták*, i. m., (12. jegyzet), 164.

²² Alexandrus Patricius ARMACIANUS [Cornelius JANSENIUS], *Mars Gallicus, seu de Justitia armorum et foederum regis Galliae*, Leuven, 1633; *Nouvelle méthode des Messieurs de Port Royal pour apprendre en peu de temps la langue Grecque*, par Claude LANCELOT, Antoine ARNAULD, Pierre NICOLE, Paris, 1655. Vö. HARSÁNYI István, *A sárospataki Rákóczi könyvtár*, Bp., 1917; KÖPECZI Béla, *Döntés előtt: Az ifjú Rákóczi eszméi útja*, Bp., 1982, 225–226, és a képek között a könyvjegyzék hasonmása.

²³ ZOLNAI, *Magyar janzenisták*, i. m., (12. jegyzet), 15, 21.

²⁴ SZÖRÉNYI László, *Köszöntő = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., 2012, 12–14.

hangjára – érdemes lenne ezt is megvizsgálni.²⁵ Rákóczi és Mikes felvilágosodáshoz fűződő viszonyának megítélése máig nem jutott nyugvópontra.²⁶

Mindez önmagában is indokolja a janzenizmussal kapcsolatos újabb nemzetközi kutatások eredményeinek módszeres számbavételét. A továbbiakban néhány olyan kérdéskört emelek ki, amelyek hozzájárulhatnak a felvilágosodást előkészítő esztétorténeti folyamatok jobb megértéséhez, új megvilágításba helyezhetik a két szerző és a janzenizmus viszonyát érintő problémákat, s műfajorténeti tanulságokkal is szolgálhatnak. Egyben talán közelebb vihetnek a Kosáry Domokos által fölített kérdés pontosabb megfogalmazásához és árnyaltabb körüljárásához, mely szerint „magyarázat-e a janzenizmus” a felvilágosult abszolutizmus Habsburg-monarchiabeli változatának létrejöttére, illetőleg mennyiben és milyen más komponensekkel együtt tartozott a janzenizmus a jozefinizmus előkészítői és elemei közé.²⁷ A janzenizmus vallástörténeti, filozófiai vizsgálata kívül esik e tanulmány keretein; teológiával is csak annyiban foglalkozom, amennyiben elősegíti az esztétorténeti folyamatok megvilágítását.

A janzenista nevelési eszmény és a modern egyéniségfogalom

A janzenista pedagógia teológiai összefüggései, eszmei, antropológiai gyökerei, fő célkitűzései, a Port-Royal körül létrehozott ún. kis iskolák története, szerveződése és működése régóta ismertek.²⁸ Kevésbet tudunk arról, hogy ezek a célok, oktatási formák és módszerek nem merültek feledésbe az iskolák 1660-ban bekövetkezett megszüntetése után sem, s hatással voltak a 18. századi francia tár-

²⁵ A *Pensées* elektronikus kritikái kiadása szerint a Szörényi László által hivatkozott töredék (Brunschwicg 199) 1678-tól jelent meg a mű kiadásaiban, s a második, rövid mondat a kéziratok tanúsága szerint nem Pascaltól származik, hanem Étienne Périer kiegészítése. <http://www.penseesdepascal.fr/> Ez a töredék a reménytelen emberi állapot allegóriája, melyben a leláncolt, halálra szánt emberek képe az Isten nélküli ember nyomorúságának megvilágítását szolgálja. A szöveg korai utóéletéhez tartozik, hogy Pierre NICOLE az *Essais de morale* (Paris, 1671–1678, 1–4, számos további, bővített kiadás) első kötetének *De la crainte de Dieu* c., V. fejezetében ugyanazt a képet használja, mint Pascal (éd. 1755, I, 173–176.). Nicole azonban további gondolatokkal egészíti ki az eredeti képet, részben átalakítja, s az evangéliumot nem ismerőkre, a rossz keresztényekre és a szenvedélyeknek kiszolgáltatott emberekre vonatkoztatja. A töredék feltűnik Voltaire-nél is, aki kifogásolja a halál Pascal által megrajzolt képét, és filozófiai karakter nélküli, szatirikus darabnak állítja be a szöveget (*Lettres philosophiques*, XXV, § XXVIII, éd. A. McKENNA, O. FERRET, 2010, 179.). Voltaire kritikájára reagálva David Renaud Boullier védelmébe vette Pascal allegóriáját, és igazolni próbálta annak helyességét (*Apologie de la métaphysique, à l'occasion du Discours préliminaire de l'Encyclopédie, avec les Sentiments de M*** sur la critique des Pensées de Pascal par M. de Voltaire*, Amsterdam, 1753, § XXXVIII, 81–82.). Mikes tehát elvileg mindhárom említett szerzőnél találkozhott a szöveggel, a legvalószínűbb azonban Nicole ismerete, akinek összesen öt műve volt meg a rodostói könyvtárban, melyek nagyrészt beépültek az *Essais de morale* szövegébe. ZOLNAI, II. Rákóczi Ferenc könyvtára, i. m., (20. jegyzet), 24, 67, 68, 69, 78. tétel. Az *Essais de morale* magyarországi egyházi könyvtárakban megtalálható kiadásairól és a mű egyik részének 1815-ben megjelent magyar fordításáról: ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása*, i. m., (12. jegyzet), 88, 96, 118, 100–103. Mikes és Pascal szemléletmódjának többszöri párhuzamba állításához vö. ZOLNAI Béla, *Mikes eszményei*, Bp., 1937, 44, 53. Voltaire Pascal-értelmezéséhez legújabbban vö. PENKE Olga, *A gondolatok terjedésének nyílt és rejtett útjai: Bayle, Beccaria, Pascal és Voltaire Péczeli József könyvtárában*, MKSz, 130(2014), 337–352, itt: 344–345.

²⁶ Vö. pl. Béla ZOLNAI, *Über Frühaufklärung in Ungarn = Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa*, hg. in Zusammenarbeit mit N. A. FIGUROVSKIJ, G. HARIGETA. von, Eduard WINTER, Berlin, 1960, 154–176, itt: 154–166; Hopp Lajos, *Mikes és a korai felvilágosodás*, ItK, 76(1972), 273–289; Lajos HOPP, *A propos de la notion de „Frühaufklärung”* = Uó., *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières: Kelemen Mikes. Recueil d'essais*, sous la dir. de Gábor Tüskés, publ. par Imre VÖRÖS et Anna Tüskés, revu et préparé par Béatrice Dumiche et Krisztina Kaló, Szeged, 2014, 169–174; Péter DÁVIDHÁZI, *A Tribute to the Great Code. Voltaire's Lisbon Poem, Mikes's Letter CXCVIII and the Book of Job* = *Northrop Frye 100: A Danubian Perspective*, ed. Sára TÓTH, Tibor FARINY, János KENYERES, Péter PÁSZTOR, Bp., 2014, 109–139, itt: 132–135.

²⁷ Kosáry DOMOKOS, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983², 283–288.

²⁸ Vö. pl. Antony McKENNA, *Les Petites Ecoles de Port-Royal*, *Chroniques de Port-Royal*, 24(1975), 13–40; Frédéric DELFORGE, *Les Petites Ecoles de Port-Royal 1637–1660*, Paris, 1985. A Port-Royal-i kis iskolák 18. századi magyarországi ismertségét jelzi például, hogy Kácsor Keresztély felhívta a leendő piarista tanárok figyelmét „a Port-Royal iskolák” tankönyveinek tanulmányozására. Takáts Sándort idézi: VÖRÖS, *Fejezetek... i. m.*, (3. jegyzet), 56.

sadalom- és egyéniségfelfogás alakulására.²⁹ Elképzeléseiket a janzenista tanárok és követőik számos nevelési traktátusban, a klasszikus és a modern nyelvek elsajátítását szolgáló tankönyvekben, valamint az antik auktorok fordításainak keretszövegeiben fejtették ki. Újabbán figyelt fel a kutatás Pierre Coustel, a kis iskolák egykori tanárának, Cicero fordítójának *Les règles de l'éducation des enfants* c., a Mikes-szakirodalomban eddig nem említett kétkötetes munkájára, mely Claude Fleury *Traité de choix et de la méthode des études* c. traktátusa után egy évvel és Fénelon *Education des filles* c. nevezetes iratával azonos évben, 1687-ben jelent meg Párizsban.³⁰ A szerző ebben összefoglalja, és helyenként továbbfejleszti a korábbi pedagógiai megfontolásokat, egyben közvetíti azokat a 18. század olvasói felé.

A bevezetőben Coustel elkülöníti egymástól a világi és a keresztény szellemű nevelést; művében az utóbbival foglalkozik. A keresztény nevelés fő célját a gyermek mint egyéniség kibontakoztatásában és Istenhez vezetésében jelöli meg. Ennek legfontosabb eszközei a jámborság és az erény elmélyítése, a klasszikus irodalmi műveltség és a világi dolgokban való jártasság (*civilité*) elsajátítása. A humanista hagyományt követi Coustel abban is, hogy a kis csoportokban, magánházaknál folyó, intenzív foglalkozást előnyben részesíti a kollégiumi vagy a családi keretek között végzett nevelőmunkával szemben. A hivatáshoz szükséges képességeket és adományokat az ember szerinte isteni előrelátás révén kapja, s a hivatás megfelelő gyakorlása eszköz az üdvösség eléréséhez. Ezért nagy jelentőséget tulajdonít a hivatásra történő gondos felkészítésnek és a hivatás szabad megválasztásnak; az utóbbit az egyén legszemélyesebb döntésének tartja. Az ezzel kapcsolatos fejtegetésekből egy új, a feladatok megosztására és elkülönítésére épülő hivatásfogalom rajzolódik ki, melynek fő összetevői a magasabb tanulmányok révén megszerzett szaktudás és a társadalomban végzett munka. Coustel itt kilép a rendi társadalom keretei közül, előrevetíti a munkamegosztáson alapuló, funkciók szerint differenciált társadalom képét, s ezzel tanúsítja a janzenista nevelési elvek korszerűségét.

A nagy janzenista pedagógusok, köztük például Saint-Cyran és Sacy ambivalens álláspontja a latin nyelv tanításával és az antik irodalmi műveltség elsajátításával kapcsolatban régóta ismert, Coustel azonban, Nicole-hoz hasonlóan, ettől némileg eltérő felfogást képviselt. A jámborságra és erényre nevelés, mint fő cél miatt szerinte nem szabad elhanyagolni a nyelvi és irodalmi ismereteket. Az értelmes élet fő tápláléka a tudomány, s az antik szerzők olvasása egyaránt elősegítheti az ismeretszerzést és az erényre nevelést. A klasszikus szövegek nem csupán eszközként szolgálnak a nyelv elsajátításában, hanem ösztönzik az emberi természet és az erkölcsök mélyebb megértését. Ez a felfogás jelentősen különbözik a kollégiumok, azon belül a jezsuita kollégiumok nyelvoktatásától, melynek keretében az antik auktorok nyelvtani, retorikai gyakorlatok anyagául szolgáltak elsősorban.

A janzenisták már korábban is törekedtek az antik irodalmi anyag minél szélesebb körű megismertetésére, jórészt nemzeti nyelvű fordítások és kétnyelvű szövegkiadások segítségével. Ez a gyakorlat egyben feltételezte az anyanyelv kellő időben történő, megfelelő szintű elsajátítását. Coustel különösen fontosnak tartotta a latin szövegekhez kapcsolódó francia nyelvű magyarázatokat, melyek fő célja a szerző eszméinek, álláspontjának és érvelésének megvilágítása, s ezzel a tanulók ítélőképességének fejlesztése. A tanároknak bátorítaniuk kell diákjaikat a szövegekkel kapcsolatos kérdésekre, saját véleményük megfogalmazására és arra, hogy túllépjenek az előítéleteken. Mindez összhangban áll a gyermekről, mint önálló egyéniségről alkotott janzenista elképzeléssel.

Port-Royal nevelési rendszere egy új, komplex kulturális programot képviselt, melynek alapelve a gyakorlati hasznosság, fő célja a racionalista, karteziánus életreform volt. Ennek jelentőségét ismerte fel Mikes Kelemen, amikor olvasmányai nyomán a fentiekkel több ponton megegyező gondolatokat

²⁹ Fritz OSTERWALDER, *Die pädagogischen Konzepte des Jansenismus im ausgehenden 17. Jahrhundert und ihre Begründung: Theologische Ursprünge des modernen pädagogischen Paradigmas*, *Jahrbuch für historische Bildungsforschung*, 2(1995), 59–83.

³⁰ Vö. MAGER, *Jansenistische Erziehung*, i. m., (9. jegyzet), 331–352.

fogalmazott meg a 27., 62. és 82. levél neveléssel kapcsolatos fejtegetéseiben, s amikor kiválasztotta fordításra Charles Gobinet *Instruction de la jeunesse* c. művét.³¹ Coustel mindössze nyolc évvel volt fiatalabb Gobinet-nál, s bár könyve a Gobinet-mű első kiadásánál harminc évvel később jelent meg, nagy valószínűség szerint ismerte ezt az 1655 és 1682 között három változatban és legalább öt kiadásban megjelent munkát. Mindhárom szerzőnél világosan megjelenik – mint a 62. levél kapcsán Hopp Lajos fogalmazott – „Port-Royal kultúrájának jegye, a janzenista tendenciák polgári igénye”.³² A janzenista pedagógia hatása az újabb kutatások szerint nem múlt el nyomtalanul: Franciaországban elősegítette egy műveltségi elit kialakulását, mely alapul szolgált a művelt, rangos és vagyonos polgárok rétegének, s ezzel közvetve hozzájárult a politikai nemzet kialakulásához.³³ Magyarországi kisugárzását jelzi például Szőnyi Benjámin Rollin-átdolgozása, amely – Vörös Imre megfigyelése szerint – a késő barokk világkép közvetítése mellett kapcsolatot mutat a korai felvilágosodás eszméivel, s a gyermekekkel való bánásmód tekintetében is korszerű, lényegében Rousseau nézeteivel egybehangzó felfogást képvisel.³⁴

Az Unigenitus-vita

Az *Unigenitus* bullával kapcsolatos újabb kutatások egyik fontos felismerése, hogy egy alapján kegyességi munkából, Pasquier Quesnel *Réflexions morales sur le Nouveau Testament* című, 1668-tól összesen öt változatban és számos kiadásban megjelent művéből összeállított 101 tétel pápai elítélése és az ennek nyomán kibontakozott vita számottevő hatással volt az egyház és az állam alapjait, szervezetét érintő elképzelésekre.³⁵ A janzenista szellemiségű oratoriánus művéből kivonatolt tételek egyik része Augustinus kegyelemtanát dolgozza fel és gondolja tovább, s találhatók köztük olyanok, mindenekelőtt a 90. és a 91. számú, amelyek az egyház, s ezzel közvetve az állam felépítését érintik. A 90. számú proposíció a hívők beleegyezésétől teszi függővé a főpásztor által elrendelt kiközösítés érvényességét, míg a 91. számú a hívők lelkiismeretére bízta annak eldöntését, hogy a kiközösítés jogszerű-e vagy sem. A XIV. Lajos kérésére a kúria által megszerkesztett bulla fő célja az volt, hogy megerősítse a pápa és a főpapok hatalmát az alsópapság és a világi hívők felett, megszilárdítsa a király, mint a francia egyház fő védnökének hatalmi helyzetét, s háttérbe szorítsa mindazon, jórészt janzenista gyökerű reformeszméket, spirituális törekvéseket, amelyek az alsópapság és a világi hívők egyházon belüli szerepének növelésére irányultak. A bulla keletkezésének politikai háttere, különös tekintettel a Jansenius *Augustinus*ának tulajdonított öt tétel ismételt pápai elítélésére, az ennek nyomán kibontakozó tiltakozásra és a VII. Sándor pápa által 1665-ben kötelezővé tett formula aláírását megtagadók üldözésére, kezdettől nyilvánvaló volt.

³¹ HOPP, A fordító Mikes, i. m., (14. jegyzet), 73–132.

³² Mikes Kelemen Összes Művei, I, Törökországi levelek és misszális levelek, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., 1966, 554.

³³ MAGER, Jansenistische Erziehung, i. m., (9. jegyzet), 352–355.

³⁴ Gyermekek' Fizikája, Pozsony, 1774. Vö. VÖRÖS, Fejezetek..., i. m., (3. jegyzet), 60–67. További fordítás a korai janzenista nevelési, erkölcsstani, kegyességi irodalomból: NICOLAS Le TOURNEAUX [ford. LOVÁSZ László], *Keresztény esztendő*, Buda, 1771. Vö. ZOLNAI, Magyar janzenisták, i. m., (12. jegyzet), 142–144.

³⁵ Pierre CHAUNU, *Les fondements de la crise* = Pierre CHAUNU, Madeleine FOISIL, Françoise de NOIRFONTAINE, *Le basculement religieux de Paris au XVIIIe siècle: Essais d'histoire politique et religieuse*, Paris, 1998, 19–149; Wolfgang MAGER, *Jansenistische Wurzeln der politischen Nationsbildung in Frankreich* = Jansenismus, Quietismus, Pietismus, i. m., (11. jegyzet), 239–271.

A bulla francia szövegeinek³⁶ részletes elemzése derített fényt arra, hogy az elítélt janzenista tételek alkalmasak voltak a papság – Isten és a világi hívők között betöltött – közvetítő szerepének csökkentésére, szorgalmazták a pápa és a püspökök hatalmának korlátozását, s bizonyos esetekben kétségbe vonták a főpapi kiközösítés érvényességét.³⁷ Ennek megfelelően a bulla hármias célkitűzést követett: a) igyekezett megerősíteni az egyház kegyelemközvetítő szerepét; b) meg kívánta szilárdítani a főpásztorok törvénykezési hatalmát a hit, az erkölcs és az egyházfegyelem kérdéseiben; c) állást foglalt az egyház beavatkozási joga mellett az állam ügyeibe. A vita során a bulla mellett érvelők síkra szálltak a klerikusokra korlátozott egyház világi hívők feletti, a püspökök alsópapság feletti és a pápa püspökök feletti hatalma mellett, míg a bulla ellenzői, köztük elsősorban a janzenisták, a püspökök pápával szembeni, az alsópapság püspökökkel szembeni és a világi hívők klerikusokkal szembeni elsőbbségét hirdették.

A bulla elismerése és kihirdetése körüli események, dokumentumok³⁸ közelmúltban megjelent vizsgálatai³⁹ azt mutatják, hogy itt egy hosszan elhúzódó, több évtizedes konfliktus szerteágazó összetevőit kell figyelembe venni. Ez a konfliktus megosztotta a francia főpapságot, az alsópapságot, s jelentős hatással volt a társadalom egészére. Az 1713 októberében XIV. Lajos által összehívott püspöki konferencia először nem volt hajlandó alávetni magát a pápai rendelkezésnek, majd a következő év február elején kiadott körlevélben a püspökök többsége ajánlotta ugyan a bulla elfogadását, de gyengítette vagy hatástalanította annak több megállapítását. A párizsi parlament 1714. február 15-én jegyezte be a bulla kihirdetését elrendelő királyi pátenst, a 91. tételt érintő pápai bírálattal kapcsolatban azonban fenntartással élt. Nyolc püspök megtagadta a bulla kihirdetését; Noailles bíboros felfüggesztés terhe mellett tiltotta meg egyházmegyes papjainak az elfogadást.⁴⁰ Ezt követően a francia püspökök kisebb csoportja, melyet az alsópapság és a szerzetesek egy része is támogatott, több évtizeden át következetesen megtagadta a bulla elfogadását, de jelentős ellenállásba ütközött az elfogadás azon egyházmegyéikben is, amelyekben formálisan kihirdették. 1717. március 1-jén négy püspök, akikhez később továbbiak csatlakoztak, tiltakozást nyújtott be a bulla érvényessége ellen, hivatkozva egy, a jövőben összehívandó zsinat döntésére. A tiltakozásban több ezer pap és apáca mellett nagyszámú világi hívő is részt vett.⁴¹

Ma már látható az is, hogy a kormány ismétlődő kísérletei a vita elfojtására lényegében eredménytelenek maradtak. Az 1718. augusztus 28-án kiadott pápai bulla, melyben XI. Kelemen kiközösítette az appellánsokat, ugyancsak hatástalannak bizonyult, s a kúria következetesen elvetette az elképzelést, mely szerint a bulla elfogadását különféle értelmezésekhez kapcsolják. Fleury bíboros törekvése, mely szerint az ellenálló püspököket tartományi zsinatokon ítélik el, csupán egyetlen

³⁶ A latin és a francia szöveg kiadása további dokumentumokkal: *Délibérations de l'assemblée des cardinaux, archevêques et évêques, tenue à Paris en l'année 1713 et 1714, sur l'acceptation de la constitution en forme de bulle de N. S. P. le pape Clément XI [...]*, Paris, 1714.

³⁷ Lucien CEYSSENS, Joseph Anna Guillaume TANS, *Autour de l'Unigenitus: Recherches sur la genèse de la Constitution*, Louvain, 1987; Wolfgang MAGER, *Die Anzweiflung des oberhirtlichen Kirchenregiments im Widerstand des jansenistischen Lagers gegen die Anerkennung der Bulle Unigenitus (1713) in Frankreich: Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des modernen Konstitutionalismus = Politik und Kommunikation. Zur Geschichte des Politischen in der Vormoderne*, hg. Neithard BULST, Frankfurt, New York, 2009, 147–249, itt: 162–168.

³⁸ *Documents relatifs aux rapports du clergé avec la royauté*, I–II, éd. Léon MENTION, Paris, 1893–1903 (hasonmás: Genf, 1976).

³⁹ CEYSSENS–TANS, *Autour de l'Unigenitus*, i. m., (37. jegyzet); Pierre BLET, *Le clergé de France: Louis XIV et le Saint-Siège de 1695 à 1715*, Rome, Cité du Vatican, 1989; 8 septembre 1713: *Le choc de l'Unigenitus*, *Chroniques de Port-Royal*, 64(2014), tematikus szám; MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 169–173.

⁴⁰ François de NOIRFONTAINE, *Au temps de Noailles et de Vintimille, archevêques de Paris* = CHAINU–FOISIL–NOIRFONTAINE, *Le basculement...*, i. m., (35. jegyzet), 151–267.

⁴¹ François de NOIRFONTAINE, *Croire, souffrir et résister: Lettres de religieuses opposantes à la bulle Unigenitus adressées aux évêques Charles-Joachim Colbert de Croissy et Jean Soanen (1720–1740)*, préface de Monique Cottret, Paris, 2009.

esetben vezetett eredményre: a tiltakozó akció egyik kezdeményezőjét, Jean Soanent, Senez püspökét felfüggesztették hivatalából az embruni érsekség tartományi zsinatának 1727. szeptember 20-i határozatával. Mindezek az események és viták közelítették egymáshoz a gallikán egyházat és a janzenistákat, s hozzájárultak ahhoz, hogy felerősödtek a janzenizmus antiroyalista tendenciái.

Új tanítások az egyházzól

Míg a 17. században a janzenizmus körüli viták többsége a kegyelemtan és a megigazulás kérdései körül forgott, a 18. század teológusait az egyház és az állam felépítésének problémái, a hierarchia különböző szintjén álló csoportok egymáshoz fűződő viszonya foglalkoztatta elsősorban. Az ezzel kapcsolatos kutatások hívták fel a figyelmet az oratoriánus Vivien de La Borde 1714-ben és Nicolas Le Gros reimsi kanonok 1716-ban kiadott teológiai traktátusaira.⁴² E művek központi állítása, hogy a Krisztus által az egyházra bízott hitbeli hagyomány megőrzése, az egyház fennmaradása Krisztus misztikus testeként és intézményként a hívők összességén nyugszik.

La Borde a kinyilatkoztatott hit önálló tanúbizonyságaként értelmezte a hívőket, s egy sorba állította a kinyilatkoztatással, a hagyománnyal, a teológiával és a főpásztori tanító hivatallal.⁴³ A főpásztorokat, a klérust és a világi hívőket az egyház misztikus testének tagjaiként fogta fel, s az utóbbiak jóváhagyását jelölte meg a zsinati határozatok érvényességének feltételéül. A hit kérdéseit érintő vitákban, beleértve a főpásztori tanításokat, La Borde szerint a köztudomás által adott bizonyosság (*notoriété du témoignage public; certitude qui donne la notoriété publique*) a döntő. A hívők összességének ez a felértékelése lényegében megkérdőjelezte a főpapság egyedüli jogát a hittételek értelmezésében.

La Borde-tól eltérően Le Gros az egyház mint intézmény felépítésének kérdését állította a középpontba.⁴⁴ Egyrészt cáfolni igyekezett a hit és erkölcs kérdéseiben tett pápai kijelentések tévedhetetlenségének tételét, mely automatikusan engedelmességre kötelezte a hívőket. Másrészt igazolni próbálta az elképzelést, mely szerint a püspököket alá kellene rendelni az egyházmegyéjükben élők ellenőrzésének. Érvelésében Le Gros a francia egyház szabadságaira hivatkozott, s a gallikán egyházat a szabadság letéteményeseként jellemezte. Nézete szerint a lelki főhatalom birtokosa és tulajdonosa az egyház, a főpásztorok csupán a gyakorlás vagy végrehajtás erejéig rendelkeznek vele. Le Gros testületként felfogott jogalanyként, az egyházi személyek és világi hívők összességeként tekintett az egyházra, amely felügyeli a pápa és a püspökök jogi megnyilatkozásait, s döntő szava van a hit és az erkölcs kérdéseiben.

A francia egyház szabadságának Le Gros az 1682-ben tartott nemzeti zsinat határozatai nyomán négy elvét különböztette meg.⁴⁵ 1. A Krisztus által az egyházra és a főpásztorokra átruházott hatalom

⁴² Van KLEY, *Les origines religieuses...*, i. m., (8. jegyzet), 126–131; MAIRE, *De la cause...*, i. m., (8. jegyzet), 206–215; Wolfgang MAGER, *Die Kirche als Gehäule der Freiheit: Die Ausbildung liberaler Anschauungen über den Aufbau der Kirche und des Staates in Frankreich als Entgegnung auf die päpstliche Bulle „Unigenitus“ (1713)* = *Französisch-deutsche Beziehungen in der neueren Geschichte: Festschrift für Jean Laurent Meyer zum 80. Geburtstag*, hg. Klaus MALETKE, Christoph KAMPMANN, Berlin, 2007, 159–204; MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 173–207.

⁴³ Vivien de La BORDE, *Du témoignage de la vérité dans l'Église: Dissertation théologique [...]*, h. n., 1714. A műre röviden utalt Zolnai, *A janzenizmus kutatása...*, i. m., (12. jegyzet), 26.

⁴⁴ Nicolas Le GROS, *Mémoire sur les libertés de l'Église gallicane, et sur les moyens de les maintenir* = UÖ., *Du renversement des libertés de l'Église gallicane dans l'affaire de la constitution Unigenitus*, II, [h. n.], 1716, 482–550. Le GROS, *Tractatus theologicus de Scripturae Sacrae sensu multiplici c.*, J. Opstraet egyik művével együtt, 1769-ben Velencében megjelent munkáját említi az Egri Főegyházmegyei Könyvtár példánya alapján: ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, i. m., (12. jegyzet), 39.

⁴⁵ A továbbiakhoz vö. MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 178–207, számos idézettel.

kizárólag lelki dolgokra korlátozódik. Ez az állítás egyben állásfoglalás az egyház állami ellenőrzése mellett, ami biztosítja a hívők védelmét a társadalmi állapotukat korlátozó főpapi törekvésekkel szemben. 2. Az egyházfegyelmi előírások pápai és püspöki alkalmazását a kánonok határozzák meg, szoros összefüggésben az egyház jóváhagyásával. 3. A tévedhetetlenség tétele az egyház és nem a pápa vagy a püspökök döntéseire vonatkozik. 4. A bíborosok részesülnek a pápai hatalomban, a klérus és az arra alkalmas világi hívők részesei a püspöki hatalomgyakorlásnak.

Az egyházzal mint jogalanyról és a főhatalom tulajdonosáról, a hatalom birtoklásáról és gyakorlásáról szóló fejtegetésekben Le Gros mindenekelőtt Edmond Richer 1611-ben megjelent, két év múlva indexre tett, Richelieu nyomására 1629-ben a szerző által visszavont, majd 1701-ben újra kiadott vitairatában kifejtett gondolatmenetére támaszkodott.⁴⁶ Richer e művében a francia egyház ultramontán törekvésekkel szembeni és az alsópapságnak a püspökökkel szembeni önállóságát hangsúlyozta, s elkülönítette egymástól az egyház lelki és világi hatalmát. Tézisei fontos szerepet játszottak a richerizmus kialakulásában és a richerista nemzeti egyház forradalom utáni létrejöttében. Miközben Le Gros átvette Richer és követői megkülönböztetését a főhatalom birtoklásáról és gyakorlásáról, forrásától eltérően a hívők összességét tette meg e hatalom tulajdonosának. Egy másik fontos újítása volt, hogy a papságot nem a hívők őrzőjének vagy pásztornak tekintette, hanem olyan képviselőjének, amely rá van utalva a velük való egyetértésre. A képviseleti eszmének ez a felfogása párhuzamba állítható a bizalmi tulajdonátruházás (*trust*) Locke-féle elképzelésével, amely először Angliában, majd a kontinensen a politikai szabadság biztosítékeként jutott érvényre. Le Gros idézett fejtegetéseinek jelentőségét magyar szempontból növeli, hogy a rodostói könyvtárjegyzék egyik több lehetőséget kínáló címleírása feltételeken Le Gros egy másik, 1724-ben megjelent munkájával azonosítható, mely a világiaknak az *Unigenitus*-vitában való részvételét tárgyalja.⁴⁷

Teológia és politika

Soanen püspök felfüggesztésével a janzenisták ellenfelei elsősorban azt akarták bizonyítani, hogy a bulla főpapi ellenzői sem maradhatnak büntetlenül. Ez a felfüggesztés egyrészt megelőzte az eljárást, melyet Charles-Joachim Colbert de Croissy, Montpellier püspöke, a janzenisták nagyhatalmú támogatója ellen terveztek. Másrészt közvetlenül ösztönözte a *Consultation de messieurs les avocats du parlement de Paris* című, nem sokkal Soanen felfüggesztése után, 1727. október 30-án kelt, ötven parlamenti bíró által aláírt, hely és év nélkül megjelent dokumentumot. Az eljárás során Soanen fellebbezést (*appel comme d'abus*) nyújtott be a párizsi főtörvényszéknek, melyben egy húsz parlamenti bíró által aláírt, rövid jogi állásfoglalásra támaszkodott. Az ötven bíró újabb, részletes szakvéleményének célja az volt, hogy alapul és igazolásul szolgáljon a további fellebbezéseknek.⁴⁸

⁴⁶ Edmond RICHER, *Libellus de ecclesiastica et politica potestate*, Paris, 1611. Néhány richerista mű szórványos magyarországi előfordulását jelzi: ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, i. m., (12. jegyzet), 26–27. Zolnai Béla szerint Richer e könyvére vezethető vissza az az 1776-ban Bécsben napvilágot látott latin nyelvű anonim munka, amely egy 1768-ban Velencében megjelent műnek a zágربی királyi akadémián Millassin Ferenc kanonok elnökelete alatt egyházjogból doktorált horvát nemes, Joannes Istvanich téziseihez kapcsolt új kiadása. ZOLNAI Béla, *A gallikanizmus magyarországi visszhangja*, Bp., 1935, 35–36.

⁴⁷ Nicolas Le GROS, *Entretiens du prêtre Eusèbe et de l'avocat Théophile, sur la part que les laïques doivent prendre à l'affaire de la constitution „Unigenitus” et de l'appel qui en a été interjeté*, [h. n.], 1724. Vö. ZOLNAI, II. *Rákóczi Ferenc könyvtára*, i. m., (20. jegyzet), 20–21, 9. sz.: [Entretiens de Theophile 1 tome 2°.]

⁴⁸ David A. BELL, *Lawyers and Citizens: The Making of a Political Elite in Old Regime France*, New York, Oxford, 1994, 67–104; Peter R. CAMPBELL, *Power and Politics in Old Regime France 1720–1745*, London, New York, 1996, 195–221.

A dokumentum jelentőségét az újabb kutatások szerint mindenekelőtt az adja, hogy ezzel a több kiadást megért, Franciaország határain kívül is ismertté vált irattal avatkoztak be először világi személyek az *Unigenitus* bulla körül zajló egyházi vitába.⁴⁹ A tekintélyes jogászok által aláírt, 43 lap terjedelmű, a jogtudomány eszköztárát is mozgósító traktátust már a kortársak politikai állásfoglalásnak tekintették. A három részből álló értekezés legfontosabb része a középső, melyben a bírák hosszan foglalkoznak az egyház felépítésével és az embruni tartományi zsinat illetékességének kérdésével. Véleményük szerint Soanen fellebbezésének ügyében, melyet a püspök egy jövőben tartandó ökumenikus zsinathoz, mint az egyetemes egyház legfelsőbb fórumához nyújtott be, az embruni tartományi zsinat eleve illetéktelen. Állítják továbbá, hogy egy főpapi döntés, jelen esetben a Quesnel művéből összeállított proposíciók pápai elítélése, csak akkor válik kötelező érvényűvé a hívek számára, ha azt az egyetemes egyház is elfogadta ökumenikus zsinat keretében.

A tartományi zsinat illetékességének megkérdőjelezésével a bírák politikai teológiát műveltek: a lelki főhatalom (*pouvoir spirituel*) rétegződésének alapvető problémáját vetették fel, s közvetlenül kapcsolódtak Le Gros egyházfelfogásához és a francia egyházat az egyházi szabadság mintájának tekintő elképzeléséhez. A jogászok szerint a főhatalomnak és a tévedhetetlenségnek egyetlen főpap, így a pápa sem birtokosa, s kizárólag „az egyetemes egyház teste” (*corps de l'Église universelle*), azaz a hívők összessége rendelkezik ezekkel. Ugyanúgy, mint Le Gros-nál, itt is feltűnik a képviseletnek, mint bizalmi tulajdonátruházásnak a gondolata. Az eredetileg teológiai összefüggésben megjelent, Le Gros-féle egyházfelfogást a bírák egy új konfliktushelyzetben, bíróság előtt használható eszközként alkalmazták, olyan időpontban, amikor átmenetileg bizonytalanná vált a janzenista mozgalom főpapi támogatása. Az iratban azt is hangsúlyozták, hogy nem csupán jogi szakértőként, hanem mindenekelőtt hívő keresztényként készítették állásfoglalásukat.

Janzenizmus és felvilágosodás

A szakvélemény által elindított vita politikai jelentőségét mutatja, hogy 1728 áprilisában a francia kormány püspöki gyűlést hívott össze, s megbízta azt az irat állításainak cáfolatával. Ugyanezt igazolják az újabb kutatások szerint a további fejlemények is: a püspöki gyűlés elmarasztaló állásfoglalása, az erre hivatkozó államtanácsi végzés, XIII. Benedek pápának a bírák szakvéleményét elítélő brévéje és tizenkét püspök beadványa a királyhoz Soanen felfüggesztése ellen.⁵⁰ A janzenista tábor ez évtől megjelenő hetilapja, a *Nouvelles ecclésiastiques* francia fordításban közzétette a pápai bréve fontosabb tételeit, a különféle püspöki megnyilatkozások és a bírói szakvélemény által ösztönzött, többnyire névtelen iratok többségének szövegét, s ezzel a szélesebb nyilvánosság elé tárta az ügyet.⁵¹ A püspöki gyűlés állásfoglalása elvetendőnek, sőt részben eretneknek nyilvánította a bírói szakvélemény állításait, megkérdőjelezte a világi személyek illetékességét teológiai kérdésekben, ugyanakkor nyilvánvalóvá tette az irat rejtett célkitűzését: a világi hívők szerepének felértékelését és az egyházzal alkotott felfogás demokratizálását.

A bírói szakvélemény és a nyomában kibontakozó események jelzik az időpontot, amikor az *Unigenitus* bulla elismerése körüli harc egyházon belüli összeütközések sorozatából az egyházi, és azon keresztül a politikai rend természetéről a nyilvánosság előtt folytatott vitává lépett elő. Ettől kezdve Port-Royal még erősebben jelképezte az egyházi és az állami hatalommal szembeni ellenállást, s a

⁴⁹ A továbbiakhoz vö. MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 207–220, számos idézettel.

⁵⁰ A továbbiakhoz vö. MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 221–232, számos idézettel.

⁵¹ A hetilap ikonográfiájához vö. Christine GOUZI, *L'art et le jansénisme au XVIIIe siècle*, Paris, 2007, 69–146.

janzenizmus semmiképp nem korlátozható többé „egyházon belüli reformmozgalomra”.⁵² Miközben a janzenisták és támogatóik az értelemlre hivatkozva az igaz hitről és az egyházak közti békéről fejtették ki nézeteiket, valójában a kritika szellemét alkalmazták. Mint korábban Pascal a *Les Provinciales*-l, ők is a nyilvánosság mozgósítására törekedtek, s eszközt kínáltak a korai felvilágosodás egyházkritikájának. A vita, mely változó intenzitással egészen az 1780-as évek első feléig tartott, ösztönözte a folyamatot, melynek során a század második harmadától a janzenista teológusok, a parlamenti bírák és a bírói kar körében terjedni kezdett a nézet, hogy az egyházkormányzatot alá kell rendelni a parlamentnek, s át kell alakítani az államhatalom eszközévé. Mindez jelzi a janzenista egyházfelfogás politikai dimenziójának kiszélesedését. Egyben utal arra, hogy az új politikai elképzelések még a 18. század első felében is gyakran teológiai keretben jelentek meg, a kettő szorosan összefonódott, s a megváltozott körülmények között is folytatódott a vallási érvelési minták politikai célú felhasználása.

Az újabb kutatások szerint e folyamatban jelentős szerepet játszott a vita minden korábbi mértéket meghaladó, fokozott medializálása.⁵³ Az eltérő vélemények a nagy nyilvánosságnak szánt, legkülönbébb műfajú és típusú nyomtatványokban láttak napvilágot: a vita- és gúnyiratok mellett voltak köztük dialógusok, fiktív levelek, esszék, tanulmányok. A nyomtatványok egy része előzetes cenzúra nélkül jelent meg, s a vitában képviselt nézetek a janzenisták lapja révén eljutottak Európa jelentős részébe. A janzenista tábor új kommunikációs stratégiát vezetett be, amikor a világi hívőket is bevonta a vitába, bizonyos értelemben egyenrangúnak tekintette a klérus tagjaival, s képesnek tartotta az önálló véleményalkotásra. Ezzel a vita messze túllépett az állami és az egyházi nyilvánosság korábban elfogadott határain. A nyilvánosság hatalmi tényezővé válását közvetve már Fleury bíboros is elismerte, amikor a kúria álláspontjával szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a püspökök ellenérvekkel válaszoljanak a janzenisták érveire. A kommunikációs térnek ez a kiszélesítése ugyancsak a demokratizálódás irányába, annak ösztönzőjeként hatott.

Az ötven bíró szakvéleménye körüli vita politikai vonatkozásai retorikai és tartalmi szinten is megragadhatók.⁵⁴ Wolfgang Mager kimutatta, hogy a bírák szemléletes megfogalmazásban állították szembe egymással a hívők részvételét és védelmét biztosító, új egyházi rendet az abszolút uralkodók önkényuralmával, s szóhasználatuk félreérthetetlenül utalt a Bourbonok monarchiájára. A szakvélemény politikai tendenciáját a kortársak is felismerték: Charles de Saint-Albin, Cambrai érseke például 1728. december 24-én kiadott rendeletében felhívta a figyelmet arra, hogy a bírák nemcsak a főpásztorok szuverén tekintélyét vonták kétségbe, hanem megkérdőjelezték a fejedelmek abszolút hatalmát is.

A janzenista egyházfelfogás igényes bemutatása és hatásos képviselete révén – Mager következtetése szerint – a parlamenti bírák alternatív modellt állítottak szembe az abszolút monarchiával, s hozzájárultak ahhoz, hogy a polgárok állami védelmével és a közügyekben való részvételével kapcsolatos kérdések fokozatosan a politikai viták állandó tényezőjévé váltak.⁵⁵ A janzenisták teológiája és terminológiája hatással volt a parlamenti stratégiára és retorikára, melyekben a bulla elleni harc szorosan összekapcsolódott a legfelső politikai bíróság államszervezetben betöltött helyének újraértelmezésével és a monarchia elleni harcának történetével. Ezáltal az *Unigenitus*-vita nem elhanyagolható szerepet játszott a politikai rend új koncepciójának és a modern alkotmányosság alapelveinek megszületésében. Erre utal egyfelől az, hogy a janzenisták és pártfogóik elképzelése mentesítette az

⁵² Vö. KOSÁRY, *Művelődés...*, i. m., (27. jegyzet), 287.

⁵³ MAGER, *Die Anzweiflung...*, i. m., (37. jegyzet), 232–236.

⁵⁴ *Uo.*, 237–240.

⁵⁵ *Uo.*, 240–249.

államhatalmat az egyházi beavatkozástól, állami felügyelet alá helyezte az egyház intézményeit, s egy olyan egyházkormányzati koncepciót tartalmazott, amely alternatívát kínált az abszolút monarchiával szemben. Másfelől a világi hívők önállóságának hangsúlyozásával és a főpapi tevékenység alávetésével a kánoni előírásoknak a janzenista felfogás elővételezte az 1790-es forradalmi alkotmány emancipációs, a hatalmat korlátozó törekvéseit, s a képviseleti eszme alkalmazása a papság és a hívők viszonyában előkészítette a politikai képviseleti rendszer kialakulását.

A janzenizmus a forradalom körüli időkből sem veszítette el teljesen politikai és társadalmi hatását, s az egyház melletti elkötelezettség és felvilágosodás ekkor sem váltak mindenki számára egymást kizáró fogalmakká.⁵⁶ Jó példa erre Grégoire abbé, aki Richer és több tekintetben a janzenisták eszméit követte, s a kúria ellenfele, a richerista nemzeti egyház első zsinatának fő mozgatója és Port-Royal történetírója volt.⁵⁷ A Port-Royal eszméihez hű Cherrier abbé irányításával, Port-Royal grammatikáján, majd a jezsuitáknál nevelkedett.⁵⁸ Ismerte kora gondolkodóinak eszméit Voltaire-től Diderot-ig, külföldi utazásokat tett, tudósokkal levelezett. 1788-ban plébánosként hosszú tanulmányt írt a zsidók erkölcsi és politikai helyzetének javításáról.⁵⁹ 1789-ben a rendi országgyűlés követte, júliusban három napig a nemzetgyűlés elnöke, 1791-től püspök, a következő év szeptemberében a Konvent, a Direktórium idején az ötszázak tanácsának tagja volt. 1794-től fontos szerepet játszott a forradalmi alkotmányt elfogadó egyház újjászervezésében. Írásaiban többek között szorgalmazta az egyházak egyesülését, szót emelt a tudósok írók, művészek védelmében a forradalom pusztításaival szemben, s tervet készített az emberi jogok nyilatkozatához.⁶⁰ Demokrata, hazafi, republikánus, polgár és hívő volt egyszerre. Politikai, egyházi és társadalmi tevékenysége nem a felvilágosodás filantropizmusában, hanem keresztény humanizmusában, pasztorációs elkötelezettségében és racionális vallásosságában gyökerezett; demokráciafelfogása nem a jakobinus reformokból, hanem a janzenizmus antropológiájából táplálkozott.⁶¹

Port-Royal és az emlékirat

A janzenista teológia és a klasszicizmus irodalmának intenzív kölcsönhatását, Pascal, La Rochefoucauld, Mme de Lafayette, Sacy és Racine munkásságának augustinusi, janzenista vonatkozásait régóta kutatják,⁶² s ma már jól ismerjük a 17. századi augustinizmus retorikái⁶³ és a Port-Royal környezetében készült bibliafordítás és -magyarázat⁶⁴ (1657–1708) irodalmi jelentőségét. Újabb nyomos

⁵⁶ A janzenizmus forradalomig terjedő hatásának kérdésére már Zolnai Béla utalt. ZOLNAI, *Magyar janzenisták*, i. m., (12. jegyzet), 68.

⁵⁷ Henri GRÉGOIRE, *Ruines de Port-Royal*, Paris, 1801.

⁵⁸ A továbbiakhoz lásd Bernard PLONGERON, *L'abbé Grégoire (1750–1831) ou l'Arche de la Fraternité*, Paris, 1989; *L'abbé Grégoire et Port-Royal*, textes réunis par Valérie GUITTENNE, Jean LESAULNIER, Paris, 2010.

⁵⁹ Henri GRÉGOIRE, *Essai sur la régénération physique, morale et politique des juifs*, Metz, 1789.

⁶⁰ Vö. *Œuvres de l'abbé Grégoire*, préface par André SOBOUL, I–XIV, Paris, 1977.

⁶¹ Rita HERMON-BELOT, *L'abbé Grégoire: la Politique et la Vérité*, Paris, 2000; Jeanne-Marie TUFFERY-ANDRIEU, *Le concile national en 1797 et en 1801 à Paris: L'abbé Grégoire et l'utopie d'une Église républicaine*, Bern, Berlin, Bruxelles, 2007; Jean DUBRAY, *La Pensée de l'abbé Grégoire: Despotisme et liberté*, Oxford, 2008; Rodney J. DEAN, *L'Église constitutionnelle, Napoléon et le Concordat de 1801*, Paris, 2004; Uő., *L'abbé Grégoire et l'Église constitutionnelle après la Terreur 1794–1797*, Paris, 2008.

⁶² Lásd pl. Pierre COURCELLE, *Les Confessions de saint Augustin dans la tradition littéraire*, Paris, 1963; Jean LAFOND, *La Rochefoucauld – Augustinisme et littérature*, Paris, 1977; Philippe SELLIER, *Port-Royal et la littérature*, I, Pascal, Paris, 1999.

⁶³ Marc FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence. Rhétorique et „res literaria” de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Genève, 1980.

⁶⁴ *Le Grand Siècle et la Bible*, sous la dir. de Jean-Robert ARMOGATHE, Paris, 1989; Bernard CHÉDOZEAU, *Port-Royal et la Bible*, I, *Un siècle d'or de la Bible en France (1650–1708)*, Paris, 2007.

érvek szólnak a Mikes-kutatásban előkelő helyen számon tartott Mme de Sévignének a Port-Royal körüli csoporthoz tartozása mellett.⁶⁵ Megragadhatóvá váltak az egyik korai fiktív levélgyűjtemény, a *Törökországi levelek* műfaj történetébe is beletartozó *Lettres portugaises* augustinusi jegyei,⁶⁶ és megkezdődött a précióz nőírók janzenista kapcsolathálózatának feltárása.⁶⁷ Folyamatban van a Port-Royalhoz fűződő naplók, levelek és az én-irodalom más szövegtípusainak módszeres kiadása, irodalom- és eszméletörténeti szempontú vizsgálata.⁶⁸ Jóval kevesebbet tudunk a janzenizmus 18. századi szakasza és az irodalom kapcsolatáról,⁶⁹ annak ellenére, hogy a mozgalom a kor számos filozófiai,⁷⁰ irodalmi alkotásának⁷¹ másodlagos kontextusa vagy egyik vonatkozási pontja volt. Újabbban a *Chroniques de Port-Royal* több tematikus száma is érintett irodalomtörténeti kérdéseket,⁷² s már az 1990-es évek elején kísérlet történt Sainte-Beuve monumentális művének kritikai újraértékelésére.⁷³

Kevesbé ismert, hogy az udvarhoz közeli arisztokraták emlékiratai, önéletrajzai⁷⁴ mellett, melyek egy részében, mint pl. Saint-Simonnál, ugyancsak jelen van a janzenizmus hatása, létezik a műfajnak egy másik, vallási-spirituális vonulata, melyen belül elkülöníthető egy hugenotta⁷⁵ és egy janzenista⁷⁶ inspirációjú irányzat. A kutatók egy része újabbban úgy tekint Port-Royalra, mint az „emlékiratok

⁶⁵ Philippe SELLIER, *Port-Royal et la littérature*, II, *Le siècle de saint Augustin, La Rochefoucauld, Mme de Lafayette, Sacy, Racine*, Paris, 2000, 74. Zolnai Béla is utalt Mme de Sévigné és a janzenizmus kapcsolatára. ZOLNAI, *Magyar janzenisták*, i. m., (12. jegyzet), 1924, 71.

⁶⁶ SELLIER, *Port-Royal et la littérature...*, i. m., (65. jegyzet), 193–199.

⁶⁷ Linda TIMMERMANNS, *Une hérésie féministe? Jansénisme et préciosité = Ordre et contestation au temps des classiques. Actes du 21e Colloque du CMR 17 jumelé avec le 23e Colloque de la NASSCFL*, éd. R. DUCHÊNE et P. RONZEAUD, Paris, Seattle, Tübingen, PFSCIL, 1992 (Biblio 17, vol. 73), 159–172; SELLIER, *Port-Royal et la littérature*, i. m., (65. jegyzet), 183–189.

⁶⁸ Antoine BAUDRY de Saint-Gilles d'Asson, *Journal d'un solitaire de Port-Royal*, éd. Jean LESAULNIER, texte établi par Pol ERNST, Paris, 2009; Jean LESAULNIER, *Figures cachées de Port-Royal: Antoine Baudry de Saint-Gilles*, Publications électroniques de Port-Royal, Série 2013, url: <http://www.amisdeportroyal.org/bibliotheque/?Figures-cachées-de-Port-Royal.html>; Michèle BRETZ, *La correspondance de la mère Agnès durant la période de la grande persécution (1661–1665)*, Publications électronique de Port-Royal, Série 2010, url: <http://www.amisdeportroyal.org/bibliotheque/?La-correspondance-de-la-mere-Agnes.html>; Denis DONETZKOFF, *Saint-Cyran épistolier: Un maître spirituel au Grand Siècle*, Paris 2012; Agnès COUSSON, *L'écriture de soi. Lettres et récits autobiographiques de religieuses de Port-Royal. Angélique et Agnès Arnauld, Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly, Jacqueline Pascal*, préface par Philippe SELLIER, Paris, 2012. 1995–1998 között Philippe Sellier irányításával a „Port-Royal et la vie littéraire” témában kutatócsoport dolgozott (Paris–Sorbonne/CNRS), melyben számos disszertáció, monográfia és szövegkiadás készült.

⁶⁹ Jean MESNARD, *Jansénisme et littérature = Uő.*, *La culture du XVIIe siècle*, Paris, 1992, 247–261.

⁷⁰ Így pl. VOLTAIRE, *Lettres philosophiques ou Lettres anglaises. Avec le texte complet des remarques sur les Pensées de Pascal*, Paris, 1964.

⁷¹ Az augustinusi teológia hatásának megjelenéséhez a Manon Lescaut (1731) szerelmi diskurzusában vö. SELLIER, *Port-Royal et la littérature*, i. m., (65. jegyzet), 74, 264; VOLTAIRE, *L'Ingénu, histoire véritable tirée des manuscrits du père Quesnel*, Utrecht [Genf], 1767.

⁷² Így pl.: *Port-Royal et les protestants* (1998).

⁷³ *Pour ou contre Sainte-Beuve: le „Port-Royal”*, *Chroniques de Port-Royal*, 42(1993), tematikus szám.

⁷⁴ Marc FUMAROLI, *Les mémoires du XVIIe siècle au carrefour des genres en prose, XVIIe siècle*, 94–95(1972), 7–37; Jean MESNARD, *Le genre des Mémoires, essai de définition*, Paris, 1995; Emmanuèle LESNE, *La poétique des Mémoires (1660–1685)*, Paris, 1996.

⁷⁵ Carolyn Lougee CHAPPELL, *Paper Memories and Identity Papers: Why Huguenot Refugees Wrote Memoirs = Narrating the Self in Early Modern Europe*, ed. Bruno TRIBOUT, Ruth WHELAN, Oxford, 2007, 121–138; Jacques FONTAINE, *Persecutés pour leur foi: Mémoires d'une famille huguenote*, éd. Bernard COTTRET, Paris, 2003; Ruth WHELAN, *La parole dans les Mémoires de Jacques Fontaine (1658–1728) = La parole dans les mémoires d'Ancien Régime XVIe–XIXe siècles*, sous la dir. de Jean GARAPON, Nantes, 2013, 143–155.

⁷⁶ Vö. pl. Fabrice LASCAR, *Les métamorphoses de l'individu = Histoire de la France littéraire*, sous la dir. de Michel PRIGENT, II, *Classicismes XVIIe–XVIIIe siècle*, dirigé par Jean-Charles DARMON, Michel DELON, Paris, 2006, 341–378, itt: 363, 368–369; Constance CAGNAT-DEBOEUF, *Port-Royal et l'autobiographie*, Cahiers de l'Association Internationale des Etudes Françaises, n° 49, 1997, 223–242; Francis MARINER, *Histoires et autobiographies spirituelles: Les Mémoires de Fontaine, Lancelot et Du Fossé*, Tübingen, 1998.

laboratóriumára”, s az intenzív forrásfeltáró és elemző munka nyomán a janzenista emlékirók közül néhányan elfoglalták helyüket a 17. század klasszikus szerzőinek sorában.⁷⁷ A művek korabeli megnevezései, mint pl. récit, relation, mémoire, histoire, részben különböző elbeszélő formákra utalnak; a címeket néha nem maguk a szerzők, hanem a sajtó alá rendezők, szerkesztők adták. Egy részük nem önként, hanem külső rendelkezés alapján íródott, s a szöveg néha nem a szerző önreflexióit, hanem a környezetében élők rávetített elképzeléseit őrzi. Többségük a nyilvánosság figyelembevételével készült, néhány munka több éves szerkesztői, kompilációs tevékenység eredményeként jött létre. A művek először kéziratos másolatokban terjedtek, néhányat azonban a század második vagy a 18. század első felében nyomtatásban is kiadtak.

A janzenista emlékiratok közvetlen előzménye és háttere a Port-Royal-i reform kiterjedt historiográfiája az 1630-as, 40-es és 50-es években. A korai szerzők két fő motivációja a tanúságtétel és a Port-Royalban élő, meg az apátság köré gyűlt jelentős személyiségek életének, valamint az üldözések emlékének a megőrzése. Az 1660-as évektől erősen hatott a műfajra a következő generáció hagiografikus, spirituális és a közösséget védelmező, apologetikus célkitűzése. Augustinus *Vallomásainak* Robert Arnauld d'Andilly által készített, magas irodalmi igényű fordítása (1649) számos egyéni, az eredetiség különböző szintjén álló emlékirat-változatnak vált a kiindulópontjává.⁷⁸

A fontosabb szerzők Marie Angélique Arnauld,⁷⁹ Antoine Arnauld,⁸⁰ Claude Lancelot,⁸¹ Bénédict-Louis Pontis,⁸² Pierre Thomas Du Fossé,⁸³ Nicolas Fontaine⁸⁴ és Robert Arnauld d'Andilly,⁸⁵ de megemlíthető még Jean Hamon⁸⁶ és Louis-Henri de Loménie de Brienne⁸⁷ neve is. A szerzők összetétele változatos: van köztük Port-Royal-i apáca, a janzenista mozgalom vezető alakja és Port-Royalba visszavonult katonatiszt. Pontis szóbeli emlékezéseit (1657) például barátja, Du Fossé jegyezte le (1676), dolgozta át, rendezte sajtó alá, és adta ki jóval a szerző halála után, 1679-ben. Az első átdolgozásban Du Fossé megőrizte az egyes szám harmadik személyű elbeszélést, a második változatban azonban már az egyes szám első személyű írásmódot használta. René Démonis értelmezése szerint ez a

⁷⁷ Pascale MENGOTTI-THOUVENIN, *Port-Royal, laboratoire de Mémoires*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 15–55.

⁷⁸ Saint Augustin, *Confessions*, traduction d'Arnauld d'Andilly, éd. Philippe SELLIER, établie par Odette Barenne, Paris, 1993.

⁷⁹ *Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal et à la vie de la Révérende mère Marie-Angélique de Sainte-Magdeleine Arnauld*, Utrecht, 1742.

⁸⁰ Lásd a 85. jegyzetet.

⁸¹ Claude LANCELOT, *Mémoires touchant la vie de M. de Saint-Cyran*, éd. établie, présentée et annotée par Denis DONETZKOFF, Paris, 2003; Denis DONETZKOFF, „Mon dessein n'est pas d'écrire sa vie”: *Les Mémoires de Lancelot sur l'abbé de Saint-Cyran*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 109–132.

⁸² Louis de PONTIS, *Mémoires* (1676), éd. critique par Andrée VILLARD, avec la totalité des modifications de 1678, Paris, 2000; Andrée VILLARD, *Les Mémoires du Sieur de Pontis, 1676: Au plus près de la parole*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 57–77.

⁸³ Pierre Thomas Du FOSSÉ, *Mémoires*, publiés en entier pour la première fois avec une introduction et des notes par François BOUQUET, I–IV, Rouen, 1876–1879; Sophie-Aurore VINCI-ROUSSEL, *Écriture autobiographique et humiliation de moi dans les Mémoires de Pierre Thomas du Fossé*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 79–86.

⁸⁴ Nicolas FONTAINE, *Mémoires ou histoire des Solitaires de Port-Royal*, éd. critique par Pascale THOUVENIN, Paris, 2001; Pascale Mengotti-THOUVENIN, *Un cœur augustinien: la sensibilité dans les Mémoires de Nicolas Fontaine*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 87–107; Frédéric CARBONNEAU, *Le Théâtre d'ombres de Nicolas Fontaine: Augustinisme, platonisme, mémoire*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 171–181.

⁸⁵ Robert ARNAULD D'ANDILLY, *Mémoires*, suivis de *Mémoires d'Antoine Arnauld*, dit l'abbé Arnauld, édités, présentés et annotés par Régine Pouzet, avant-propos d'Anthony McKenna, Paris, 2008; Jean GARAPON, *Fidélité à soi et liberté dans les Mémoires d'Arnauld d'Andilly*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 183–195.

⁸⁶ Jean HAMON, *Relation de plusieurs circonstances de la vie de M. Hamon faite par lui-même, sur le modèle des „Confessions” de saint Augustin*, h. n., 1734.

⁸⁷ Emmanuelle LESNE, *La Dialectique de la marginalité et du conformisme dans les Mémoires de l'abbé Arnauld et de Brienne le jeune*, Chroniques de Port-Royal, 48(1999), 229–243.

második változat az én-regény elődjeként is felfogható, amennyiben a személyes írásmód lehetővé teszi a cselekedeteket vezérlő motivációk, elvek és gondolatok feltárását, árnyaltan mutatja be a világi karriertől a lelki megtéréshez vezető út állomásait, s az emlékező alakját valójában az átdolgozó hozza létre.⁸⁸ A mű kedvelt olvasmány volt az 1680-as, 90-es években, s később is mintaként szolgált. Saját emlékiratait Du Fossé kifejezetten az olvasó szórakoztatására írta, műve azonban sokáig ugyanúgy kéziratban maradt, mint Fontaine 1696–1700 között keletkezett emlékiratai. Ez utóbbit a szív-metaphora változatos használata, művészi igény, plasztikus kifejezőmód, személyes hang és az érzelmek nagymértékű felszabadítása jellemzi. Figyelemre méltó irodalmi minőséget képvisel Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly, Robert Arnauld d'Andilly lányának beszámolója saját fogságáról (1665), mely 1724-ben jelent meg először.⁸⁹ Ezt elvben Rákóczi is olvashatta, s valószínű, hogy Rousseau is ismerte.

Mint a példák jelzik, az augustinusi modellnek számos követője akadt, s a *Vallomások* francia fordítása erőteljesen hatott a világiak körében is. A fordítás megjelenését követően felerősödött a szubjektív hang, a világi élet bírálata és a bűnös „én” ostromozása az emlékiratokban.⁹⁰ Hangsúlyossá vált a világtól való elvonulás dicsérete, s megfigyelhető az állandó ingadozás a saját cselekedetek apológiája, a megtérés részletezése és a vallomás között. Gyakori a historiográfiai, az önéletrajzi és a hagiográfiai elbeszélőmód keveredése, a napló, levél, fiktív levél, ügírát, nekrológ műfajainak felhasználása, valamint az egyéni és a közösségi írásmód kölcsönhatása. A visszaemlékezés sokszor homiletikai szabályok mentén, a bűnvallás vagy a dicsőítés beszédhelyzetét imitálva történik. Fő motívumok a bibliai tipológia, a vértanúság, a szenvedés, a fogság, az állhatatosság, az alázat, az „én” kioltására való törekvés és az Istentől való elhagyatottság gondolata. Az életutat gyakran Istentől kapott, de korábban meg nem értett jelek, hívások sorozataként tekintik át, mások imádságokat illesztenek az elbeszélésbe. Többen használják a sivatag és a kert bibliai toposzait.⁹¹ A szerző gyakran egy szubjektív vallási tapasztalat alanyaként jelenik meg, s előfordul, hogy üdvtörténeti dimenzióban szemléli a saját élettörténetét. Az egyéniség képének megszilárdulása döntően reflexív folyamat eredménye, melynek során az „ént” nem egyszerűen cselekedeteinek vagy életeseményeinek összességéként, hanem gondolkodó alanyként ábrázolják.

A hagyományos műfaji modellek kitágítására tett kísérletet jelzi a janzenista emlékiratokban a vallásos érzelmek és világi gondolatok harca, a misztika és ráció küzdelme, az egyszerű stílus és a kötetlen szerkesztésmód. Ugyanerre utal a történeti, társadalmi és politikai kérdések fölvetése, az igazságkeresés és a tárgyilagos önbírálat attitűdje. A világi témák között időnként megjelenik a családtörténet, a megtérés előtti személyes életút, az utazások és az üldöztetés eseményeinek ábrázolása. Ugyanebbe az irányba mutat az önreflexió felerősödése, az erős érzelmi töltés, a hangulati ingadozás, a lírai és fikciós elemek beépítése az elbeszélésbe.

Az újabb kutatások szerint a janzenista inspirációt követő önéletrajz és emlékirat – a más teológiai, kegyességi áramlatok hatására született önéletrajzokhoz, emlékiratokhoz hasonlóan⁹² – nem elhanyagolható szerepet játszott a 18. századi én-fogalom megszületésében és a profán visszaemlékezés,

⁸⁸ René DÉMORIS, *Le roman à la première personne: Du classicisme aux Lumières*, Genève, 2002, 100–110.

⁸⁹ *Relation de captivité d'Angélique de Saint-Jean Arnauld d'Andilly*, éd. Louis COGNET, Paris, 1954.

⁹⁰ Pierre COURCELLE, *Les Confessions de Saint Augustin dans la tradition littéraire: Antécédents et postérité*, Paris, 1963; MENGOTTI-THOUVENIN, *Port-Royal, laboratoire de Mémoires*, i. m., (77. jegyzet), 33–54. Vö. *La culpabilité dans la littérature française*, éd. Édouard GUITTON, (Travaux de littérature publiés par l'Adirel), Paris, 1995.

⁹¹ Constance CAGNAT-DEBCELIF, *Réveries autour d'un lieu mythique: Port-Royal des champs dans les Mémoires des anciens Solitaires (Lancelot, Du Fossé, Fontaine)*, *Chroniques de Port-Royal*, 48(1999), 197–213.

⁹² Vö. pl. NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztérére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 379–385; TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, 2011.

vallomás történetében. Az „én” folyamatos tematizálása, a bensőséges kultúrájának elmélyítése révén hozzájárult annak az elvárási horizontnak a megteremtéséhez, amelyben lehetővé vált a műfaj világi változatainak további differenciálódása.⁹³ A janzenista inspirációjú emlékiratokkal kapcsolatos új eredmények figyelembevétele – többek között – nélkülözhetetlen lesz Rákóczi önéletrajzi írásainak,⁹⁴ azok poétikájának újraértelmezésében, a *Confessio peccatoris* évtizedek óta esedékes kritikai kiadásának elkészítésében és a mű nemzetközi összefüggésbe illesztésében.⁹⁵ A *Confessio* szövegének egy teljes és egy kivonatos korabeli francia fordítása jelzi, hogy a munka visszahatott arra a janzenista eszméket befogadó és közvetítő környezetre, amelytől Rákóczi Grosbois-ban ösztönzést kapott.⁹⁶ A két fordítás keletkezéstörténetének tisztázása és szövegű kiadása⁹⁷ egyaránt fontos lenne a Rousseau előtti szubjektívizmus története, a 18. századi janzenizmus eszmetörténete és a Rákóczi-mű franciaországi hatástörténete szempontjából.

JANSENISMUS, AUFKLÄRUNG, MÉMOIRE

In dem Beitrag werden die wichtigeren Ergebnisse der europäischen, insbesondere der französischen Jansenismusforschung aus den letzten zwanzig Jahren überblickt und mit den entsprechenden Fragen der ungarischen Literaturwissenschaft verbunden. Es geht vor allem um die pädagogischen Konzepte des Jansenismus im ausgehenden 17. Jahrhundert, um den jahrzehntelang geführten Streit um die Anerkennung der Bulle *Unigenitus*, um die Charakteristiken der jansenistischen Kirchenauffassung und um die Verbindungen zwischen Theologie und Politik. Das Verhältnis zwischen Jansenismus und Aufklärung wird am Beispiel des Gutachtens erörtert, das fünfzig Richter des Pariser Parlaments zum Suspendierungsverfahren des Bischofs von Montpellier 1727 eingereicht haben. Die Bedeutung des Jansenismus für die Literatur wird auf Grund der *Mémoires* und der spirituellen Autobiographien dargelegt, die im Umkreis von Port-Royal in der zweiten Hälfte des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts entstanden sind. Mögliche Bezüge dieser Themen zum Werk von Kelemen Mikes und Ferenc Rákóczi II. werden reflektiert.

⁹³ Anne LAGNY, Francke, Madame Guyon, Pascal: drei Arten der „écriture du moi” = Jansenismus, Quietismus, Pietismus, i. m., (11. jegyzet), 119–135.

⁹⁴ Az Emlékiratokkal kapcsolatban a janzenizmus hatására utal például: KÖPECZI Béla, II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai = II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig, ford. Vas István, tan., jegyz. KÖPECZI Béla, a szöveget gond. KOVÁCS Ilona, Bp., 1978, 427–450, itt: 444–445.

⁹⁵ Kritikailag áttekinti a *Confessio peccatoris* kiadás- és kutatástörténetét, kísérletet tesz a mű egységben való, átfogó értelmezésére, és jelzi a megoldatlan problémákat: R. VÁRKONYI Ágnes, Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai 2006. május 24–27., Kolozsvár, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 167–198. Vö. KOVÁCS Ilona, Rákóczi janzenista irodalomszemlélete = Európai szemmel: Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére, szerk. KALMÁR János, Bp., 2007, 85–92.

⁹⁶ ZOLNAI, A janzenista Rákóczi, i. m., (12. jegyzet), 277–279.

⁹⁷ A *Confessio peccatoris* teljes korabeli francia fordításának kivonatos, ártírt szövegű közlése a *Mémoires* 1739-ben megjelent szövegével együtt: *L'autobiographie d'un prince rebelle: Confession et Mémoires de François II Rákóczi*, choix des textes, préface et commentaires par Béla Köpeczi, établissement du texte [...] par Ilona Kovács, Bp., 1977.